

vanuit een bepaalde methode twee Romeinse 'reisgidsen', de Peutingerkaart en het *Itinerarium Antonini*, met elkaar te vergelijken, worden nieuwe locaties gevonden bij plaatsnamen die we vanouds uit deze bronnen kennen. De namen *Levefanum* en *Castra Herculis*, bijvoorbeeld, worden door Verhagen toegewezen aan de huidige plaatsen Elst en Nijmegen-Oost. Deze nieuwe identificaties wijken af van de tot nu toe gebruikelijke, maar zijn volkomen plausibel en worden hier en daar al overgenomen. Wie voortaan over de forten langs de *limes* wil schrijven, zal moeten bedenken (en beargumenteren) welke visie hij of zij wil volgen, de traditionele of die van Verhagen.

Ten slotte volgt de synthese. Zo wordt dit hoofdstuk althans genoemd en dat roept bepaalde verwachtingen op. De drie deelonderwerpen geven het boek een duidelijke hoofdstructuur en in een synthese zouden de drie deelonderwerpen kunnen worden geïntegreerd in het bredere kader van de Romeinse waterwerken in de Rijn-Maasdelta. Er is echter gekozen voor een meer hybride aanpak die rommelig aandoet. Enerzijds worden verschillende thema's nog eens besproken en uitgediept, anderzijds wordt hier een lijst met onderzoeksvragen van antwoorden voorzien. Zo'n lijst is heel gebruikelijk bij archeologische rapporten waarin de onderzoeker zich moet verantwoorden tegenover de opdrachtgever. Het risico van deze werkwijze is dat er slechts losse onderzoeksresultaten worden gepresenteerd en de samenhang niet duidelijk wordt. Deze benadering is ook toegepast in het hoofdstuk over de dam en heeft daar niet gunstig gewerkt. Verder zouden de aanbevelingen voor toekomstig onderzoek, die natuurlijk heel nuttig zijn, beter niet zijn opgenomen in de synthese, maar in een apart hoofdstuk.

Een andere aanmerking betreft de hypothese van een brug of andersoortige oversteekplaats bij *Carvium*. De auteur zou het zichzelf minder moeilijk hebben gemaakt wanneer hij dit idee had laten vallen. Het gaat wat ver om hier gedetailleerd op in te gaan, maar de hierboven genoemde Romeinse 'reisgidsen' lijken het bestaan van een dergelijke oversteekplaats eerder te ontkennen dan te bevestigen.

Deze kritische opmerkingen doen niet af aan het feit dat het proefschrift van Verhagen een belangwekkende studie is die terecht voor een groter publiek toegankelijk is gemaakt. Over het algemeen is het boek duidelijk geschreven en het geeft veel informatie over archeologische methoden en technieken. Het boek biedt tal van nieuwe inzichten, en niet alleen voor archeologen of lezers die geïnteresseerd zijn in archeologie. Ook op het gebied van de waterstaatsgeschiedenis valt hier veel te halen. Zo bleek de gecompliceerde ontwikkeling van de Rijn en Waal bij de apex, het splitsingspunt, voor mij een openbaring. En het onderzoek naar de *limes* is beslist een knappe exercitie die tot grensverleggende resultaten heeft geleid.

Ad van Bommel e.a. (red.), *De dam bij Wijk en het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Hilversum: Verloren 2022, 256 pp., ISBN 9789464550191, hb.

MAURITS W.
ERTSEN

Naar aanleiding van het gegeven dat het vorig jaar negenhonderd jaar geleden was dat in 1122 een besluit werd genomen om de (Kromme) Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen, verscheen in 2022 een fraai geïllustreerd en informatief boek over het Kromme Rijngebied. Weliswaar noemt de titel ook de dam zelf, maar ik vind het wel ironisch dat in het boek de dam zelf nauwelijks aan bod komt. Het is duidelijk dat de dam de Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk sloot. Hierdoor werd het (nog nadrukkelijker) mogelijk om het land, wat nu geen Rijnwater meer kreeg, te ontginnen. Het interessante van het boek als geheel is dat het de continuïteit van menselijke ingrepen in het landschap gedetailleerd en overtuigend presenteert.

Zo kan de dam weliswaar als een tamelijk forse ingreep worden gezien, maar laat Kim Cohen in het eerste hoofdstuk zien dat de Kromme Rijn al niet meer zo veel afvoer had. Een dam bouwen was wellicht niet heel lastig meer. We lezen in het hoofdstuk van Jan van Doesburg en Jan Huiting hoe het gebied werd beheerd en gebruikt omstreeks het

jaar duizend: ook zonder dam werd er toen al flink ingegrepen. Ad van Bemmelen neemt ons op dezelfde thema's mee naar de eeuwen daarna waarin de ingrepen en discussies gewoon doorgingen. De afdamming had wel redelijk grote gevolgen voor Utrecht, dat de Vaartsche Rijn kreeg om scheepvaarttoegang te behouden, zoals Kaj van Vliet in zijn deel laat zien. Ten slotte beschrijven Hans Renes en Taco Hermans de ruimtelijke ontwikkeling van dorpen en kastelen in het gebied, oftewel de plaatsen waar al die mensen woonden die de ingrepen pleegden. In het rijk geïllustreerde boek zijn veel (nieuwe) kaarten te vinden, gemaakt door Eddie Poppe, waaronder een grote verzamelkaart achterin het boek.

Het boek richt zich vooral op de landschappelijke en ruimtelijke aspecten van het gebied. Zoals gezegd, over de dam zelf lezen we weinig, en dat geldt tot op zekere hoogte ook voor een van de nieuwe waterwegen die werd gegraven, de Vaartsche Rijn. We lezen wel waar die vaart lag en welke onderhandelingen erover zijn gevoerd. Daardoor blijven vragen als hoe die werken zijn gecreëerd, wie ze betaalde en welke inzet aan arbeid en materiaal er nodig was, onderbelicht. Maar er is genoeg over om een interessante geschiedenis te lezen. De duidingen van verschillende ontginningen in de hogere en lagere delen, van de eigendomsverhoudingen en hier en daar zelfs van discussies over bepaalde aspecten in het vakgebied van de schrijver, maken dit een interessant boek. De toon is toegankelijk, maar zeker niet licht te noemen: de lezer moet even serieus aan het werk, maar wordt dan beloond.

De structuur van het boek is helder: we starten met het landschap en gaan daarna chronologisch door het gebied heen. Een afsluitende discussie biedt het boek niet, wat ik jammer vind. De hoofdstukken onderling hebben relatief weinig expliciete relaties, waardoor een overkoepelende duiding wat mij betreft nog extra welkom was geweest. Op zich kan de lezer zich via de hoofdstukken prima een beeld vormen van de veranderingen in het landschap. Het ontbreken van een scherp voor-na perspectief is ongetwijfeld historisch een adequate weergave. In plaats van een breuk met een oud landgebruik, moeten we de dam zien als een interventie in een redelijk continue proces van menselijke aanpassingen in het landschap – waarop de niet-menselijke actoren zoals water dan weer reageerden. Het is alleen voor de lezer wat lastig om de titelheld van het boek – de dam bij Wijk – in het verhaal te herkennen. Sommige helden blijven op de achtergrond...

HERMAN
HAVEKES

Fons Meijer, *Verbonden door rampspoed. Rampen en natievorming in negentiende-eeuws Nederland*. Hilversum: Verloren 2022, 253 pp., ISBN 9789464550085, pb.

Lotte Jensen, *Wij en het water. Een Nederlandse geschiedenis*. Amsterdam: De Bezige Bij 2022, 295 pp., ISBN 978-9-031-8561-3, hb.

Een 'dubbelrecensie', aangezien de boeken van Meijer en van Jensen relatief kort na elkaar verschenen en inhoudelijk veel met elkaar te maken hebben. In het meest recente boek van Jensen wordt ook regelmatig teruggegrepen naar de eerdere beschouwingen van Meijer. Beide uitgaven zijn in zoverre moeilijk los van elkaar te zien.

Allereerst het boek van Fons Meijer. In dit compacte proefschrift wordt onderzocht hoe momenten van grootschalige rampspoed in de negentiende eeuw hebben bijgedragen aan de Nederlandse natievorming. Die rampspoed bestaat met name uit de grote overstromingen in deze eeuw en de Leidse buskruitram্প van 1807. Dit waren zogenaamde *community disasters* (zij troffen hele gemeenschappen) en *rapid onset disasters* (zij voltrokken zich in relatief korte tijd). Meijers onderzoek maakt deel uit van de bredere studie 'Dealing with disasters in the Netherlands. The shaping of local and national identities